

I S T O R I E

Duane W. Roller (n. 1946) este specialist în istoria și civilizația lumii mediteraneene antice, profesor emerit al Universității de Stat din Ohio. A făcut investigații arheologice în zona levantină, Grecia, Italia și Turcia. Este autorul mai multor volume academice de renume, printre care *The Building Program of Herod the Great* (1998), *The World of Juba II and Kleopatra Selene: Royal Scholarship on Rome's African Frontier* (2003) sau *Through the Pillars of Herakles: Greco-Roman Exploration of the Atlantic Ocean* (2006).

D U A N E W. R O L L E R

CLEOPATRA

O BIOGRAFIE

Traducere din limba engleză
de Emanuela Jalbă-Șoimaru

 HUMANITAS
BUCUREȘTI

Redactor: Octavian-Adrian Negoită
Tehnoredactor: Manuela Măxineanu
Corector: Bogdan Nicolau
DTP: Dragoș Dumitrescu, Dan Dulgheru

Tipărit la Master Print Super Offset

Duane W. Roller

Cleopatra: A Biography

Copyright © 2010 by Oxford University Press

Cleopatra: A Biography, by Duane W. Roller was originally published in English in 2010. This translation is published by arrangement with Oxford University Press. Humanitas Publishing House is solely responsible for this translation from the original work and Oxford University Press shall have no liability for any errors, omissions or inaccuracies or ambiguities in such translation or for any losses caused by reliance thereon.

Cleopatra: A Biography, de Duane W. Roller, a fost publicată inițial în limba engleză în 2010. Această traducere este publicată prin acord cu Oxford University Press. Editura Humanitas este singura responsabilă pentru această traducere din lucrarea originală, iar Oxford University Press nu va avea nici o răspundere pentru erorile, omisiunile, inexactitățile sau ambiguitățile traducerii sau pentru orice alte pierderi cauzate.

© HUMANITAS, 2024, pentru prezenta ediție în limba română

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

Roller, Duane W.

Cleopatra: o biografie / Duane W. Roller;

trad. de Emanuela Jalbă-Șoimaru. – București:

Humanitas, 2024

Conține bibliografie

Index

ISBN 978-973-50-8578-0

I. Jalbă-Șoimaru, Emanuela (trad.)

929

94

EDITURA HUMANITAS

Piața Presei Libere 1, 013701 București, România

tel. 021/408 83 50, fax 021/408 83 51

www.humanitas.ro

Comenzi online: www.libhumanitas.ro

Comenzi prin e-mail: vanzari@libhumanitas.ro

Comenzi telefonice: 0723 684 194

CUPRINS

<i>Lista ilustrațiilor</i>	7
<i>Prefață</i>	9
Introducere	13
1. Descendența și mediul cultural al Cleopatrei	29
2. Moștenirea ptolemeică și legătura cu Roma	48
3. Tinerețea și educația Cleopatrei	68
4. Ascensiunea la tron (51–47 î.Cr.)	81
5. Consolidarea imperiului (47–40 î.Cr.)	101
6. Anii de vârf (40–34 î.Cr.)	127
7. Administrarea regatului.	144
8. Erudiție și cultură la curtea Cleopatrei	172
9. Căderea (34–30 î.Cr.)	180
Epilog.	211
Anexe	
1. Tabel cronologic al vieții și carierei Cleopatrei	221
2. Genealogia ultimilor Ptolemei	225
3. Mama Cleopatrei.	227
4. A fost Cleopatra cetățean roman?	230
5. Câteva descrieri literare antice ale Cleopatrei	233
6. Reprezentări ale Cleopatrei VII în artă	238
<i>Abrevieri</i>	255
<i>Note</i>	259
<i>Bibliografie</i>	301
<i>Indice</i>	315

LISTA ILUSTRĂȚIILOR

HĂRȚI

1. Regatul Cleopatrei în perioada de maximă expansiune 26
2. Egiptul în timpul Cleopatrei 27
3. Alexandria în timpul Cleopatrei 28

FIGURI

1. Capul de marmură al lui Ptolemeu XII de la Muzeul Luvru (Ma 3449) 34
2. Capul Cleopatrei VII din marmură de Paros, aflat la Muzeul de Stat din Berlin (1976.10) 82
3. Statuia din bazalt a Cleopatrei VII din Muzeul Egiptean Rozicrucian, San Jose, California (RC1586) 84
4. Peretele sudic al Templului lui Hator de la Dendera, care îi reprezintă, în partea dreaptă, pe Cleopatra VII și Cezarion aducând ofrande zeilor 103
5. Vedere către Forum Iulium din Roma 106
6. Vedere a Tarsului modern 113
7. Vedere asupra Antiohiei dinspre Dafne 130
8. Livezile de curmali din Ierihon 133
9. Pictură murală din camera nr. 71 a Casei lui M. Fabius Rufus din Pompei, reprezentând statuia Cleopatrei VII din Forum Iulium 241
10. Monedele Cleopatrei VII 250–251
 - (a) Bronz, Alexandria, Egipt, cu profilul Cleopatrei VII (avers), datat secolul I î.Cr.
 - (b) Bronz, Egipt, monedă emisă de Ptolemeu VIII, Cleopatra VII fiind reprezentată ca zeița Isis (avers), datat 146–127 î.Cr.

- (c) Bronz, Alexandria, Egipt, cu profilul Cleopatrei VII (avers), datat secolul I î.Cr.
- (d) Tetradrăhmă, origine necunoscută, reprezentând-o pe Cleopatra VII (avers) și pe Marc Antoniu (revers), datat 37–33 î.Cr.
- (e) Dinar de argint, înfățișându-i pe Cleopatra VII (avers) și pe Marc Antoniu (revers), datat cca. 32 î.Cr.

PREFAȚĂ

„Istoria, domnule, va spune minciuni, ca de obicei.“
— Generalul Burgoyne, în *Discipolul diavolului*,
de George Bernard Shaw (1897)

„Nu era o femeie care să accepte umiliința.“
— Horațiu, *Odă 1, 37, 32* (anii 20 î.Cr.)

In anul 34 î.Cr. a avut loc o ceremonie memorabilă în Gymnasiumul din Alexandria. În vârstă de 35 de ani, Cleopatra VII, suverană a Egiptului în ultimii 17 ani și cetățean roman, a confirmat în mod legal faptul că regatul său ptolemeic – înființat cu 270 de ani înainte de Ptolemeu I, strămoșul ei și prieten al lui Alexandru cel Mare – a fost readus la vechea sa glorie teritorială. Acesta se întindea acum de la Cirene, în Africa de Nord, trecând prin Egiptul propriu-zis, urmând cursul Nilului și înconjurând perimetrul estic al Mediteranei, inclusiv Ciprul și părți din Creta, până la țărmul Mării Egee. Cei patru copii ai Cleopatrei au participat și ei la ceremonie, căci urmau să preia regatul și să creeze o rețea de monarhii legate prin alianță, care să se extindă până în Armenia și Parția (platoul iranian modern). Deoarece Cleopatra era aliată cu Republica Romană, aceste înțelegeri trebuiau să fie în mod necesar aprobate de cel mai înalt oficial roman din regiune, triumvirul Marcus Antonius (Marc Antoniu), prezent și el la ceremonie. Dacă totul ar fi decurs conform planului, cea mai mare parte a Mediteranei de Est ar fi trecut sub dominația Ptolemeilor, Roma și câteva regate mai mici fiind reduse la porțiunile unor teritorii dispartate.

Cu toate acestea, patru ani mai târziu Cleopatra murea, iar posesiunile ei urmau să fie anexate de Roma și de alți

monarhi. Lucrurile nu au mers deloc bine. Pur și simplu, viziunea ei asupra viitorului era de fapt mai apropiată de trecut. A fost ultimul dintre adevărații conducători elenistici, iar visul ei de a crea o nouă ordine și un nou concept de monarhie a căzut victimă puterii copleșitoare a Romei. Practic, regina a eșuat în ambițiile sale, dar, în mod ironic, a contribuit la crearea Imperiului Roman, deși ea nu avea să afle niciodată acest lucru.

În prezent, Cleopatra este foarte cunoscută mai ales prin posteritatea sa, în special cea a ultimilor 500 de ani, datorită prezenței sale ca personaj în dramaturgie, în artele vizuale, în artele spectacolului și în filme. Este greu să te debarasezi de orice perspectivă asupra reginei care să nu fie dominată de aceste concepții populare. Oricum ar sta lucrurile, scopul cărții de față este de a crea un portret al Cleopatrei fundamentat exclusiv pe informații din lumea antică. Pentru a reuși o relatare cât mai cuprinzătoare, trebuie să ne bazăm pe tot ceea ce avem la dispoziție, nu numai pe literatura greacă și latină, ci și pe arta, arhitectura și documentele oficiale egiptene, precum și pe arta greco-romană și efiگیile monedelor. Tabloul rămâne totuși frustrant de incomplet din cauza lipsei evidente de dovezi. Informațiile disponibile pot fi puternic influențate de punctul de vedere al învingătorului, care este prezent în toată literatura clasică relevantă. Există numeroase lacune, mai ales pentru cei trei ani cuprinși între sfârșitul anului 40 și al anului 37 î.Cr., perioadă pentru care pur și simplu nu există nici o informație. Cu toate acestea, se poate contura imaginea fascinantă a uneia dintre cele mai dinamice femei, care, în cei doar 39 de ani de viață, a devenit una dintre cele mai remarcabile personalități din istoria lumii. În cele ce urmează, vom încerca să valorificăm toate dovezile și să aflăm cât mai multe despre regină și despre lumea ei.

Redactarea acestei cărți se bazează pe experiența anterioară a autorului în ceea ce privește mediul din ultimul secol î.Cr. și fenomenul regelui prieten sau aliat (în acest caz

o regină), monarhul care conducea un regat independent, dar care era strâns legat de Roma. Cleopatra nu se încadrează, de obicei, în această categorie, deoarece viața ei a precedat Imperiul Roman (Irod cel Mare și Iuba II al Mauritaniei, ambii tratați anterior, sunt adesea considerați exemple mai bune), dar, cu toate acestea, ea îndeplinește toate criteriile unui monarh aliat – primind chiar recunoașterea oficială a romanilor ca atare – și este o figură de tranziție între Republica Romană și Imperiu.

Autorul ține să le mulțumească, în primul rând, lui Ronnie Ancona și Sarah Pomeroy pentru că i-au încredințat de la bun început sarcina de a scrie această biografie și de a o include în colecția lor intitulată „Femei din Antichitate“, precum și pentru încrederea pe care au manifestat-o în capacitatea lui, dar și pentru numeroasele lor comentarii utile. Deși cea mai mare parte a redactării a fost realizată în biroul autorului din Santa Fe, cu peisajele sale pline de inspirație, cercetările de bibliotecă au fost efectuate în mare parte la Biblioteca Colegiului Harvard, la Biblioteca Universității de Stat din Ohio (cu ajutorul special al personalului de la secția de împrumuturi interbibliotecare) și la Institutul de Arheologie al Universității „Karl-Franzens“ din Graz, Austria. Autorul ține să mulțumească acestor instituții și personalului lor pentru sprijinul acordat. De asemenea, mulțumiri speciale merg către Sally-Ann Ashton, Malcolm Chisholm, Erich S. Gruen, Kathryn Gutzwiller, Pietro Giovanni Guzzo și Domenico Esposito de la Direcția Arheologică de la Pompei, către George L. Irby-Massie, Diana E. E. Kleiner, Christa Landwehr, William M. Murray, Nancy Leonard și Muzeul Rozicrucian din San Jose, către Josephine Crawley Quinn, Letitia K. Roller, John Scarborough, Elena Stolyarik și Societatea Numismatică Americană, către Stefan Vranka și mulți alții de la Oxford University Press, către Susan Walker și Wendy Watkins și către Centrul pentru Studii Epigrafice și Paleografice de la Universitatea de Stat din Ohio.

INTRODUCERE

Puține personalități din Antichitatea clasică sunt mai cunoscute și, în același timp, mai puțin studiate decât Cleopatra VII (69–30 î.Cr.), regina Egiptului. Subiect al unui vast repertoriu al culturii populare din perioada ulterioară Antichității și, de asemenea, figură semnificativă în literatură, artă și muzică, Cleopatra însăși este surprinzător de puțin cunoscută și, în general, neînțeleasă. Chiar și în anii imediat următori morții sale, memoria ei a fost blamată de cei care au învins-o, contaminând astfel sursele antice.

Cleopatra VII a fost recunoscută ca diplomat, comandant naval, administrator, lingvist și scriitor desăvârșit, care și-a condus cu pricepere regatul în fața unei situații politice în declin și în contextul unei implicări tot mai accentuate a romanilor. Faptul că a pierdut, în cele din urmă, nu îi diminuează calitățile. Cu toate acestea, modul în care se reflectă ca personaj în cultura populară și în artă prevalază adesea asupra personalității sale reale și chiar și relațiile de specialitate despre cariera ei se bazează uneori pe informații din dramaturgia și arta modernă timpurie sau din filme, care sunt interesante și semnificative în sine, dar care nu prezintă nici o relevanță pentru înțelegerea reginei ca atare. Deși face obiectul unei bibliografii extinse, Cleopatra este prezentată pe nedrept ca o personalitate ale cărei porniri fizice i-au influențat deciziile politice. Unele dintre

cele mai imparțiale dovezi din epoca sa, respectiv lucrările de artă și monedele emise în timpul vieții, sunt deseori ignorate.

La fel ca toate femeile, și ea suferă în contextul istoriografiei dominate de bărbați, atât în Antichitate, cât și în epoca modernă, fiind adesea văzută doar ca o anexă a bărbaților semnificativi din viața sa sau fiind încadrată în roluri feminine tipic sexiste, cum ar fi cel de seducătoare sau de vrăjitoare, a cărei principală realizare a fost distrugerea bărbaților cu care a interacționat. Din această perspectivă, ea nu reprezenta altceva decât „perechea egipteană”¹ a lui Antoniu și juca un rol redus în luarea deciziilor politice din propria ei lume. Chiar și în secolul XX a fost considerată în continuare o figură remarcabil de ne semnificativă din istoria greco-romană. În anii 1930, marele istoric Ronald Syme – fără de care s-ar ști mult mai puține lucruri despre lumea antică – scria în mod surprinzător: „Cleopatra nu a prezentat nici un fel de importanță în politica dictatorului Cezar, ci a constituit doar un scurt capitol din periplusul aventurilor sale amoroase”, iar „propaganda lui Octavian a preamărit-o pe Cleopatra dincolo de orice măsură și decentă”.²

Cu toate acestea, Cleopatra a fost singura femeie din toată Antichitatea clasică desemnată să conducă țara în mod independent – nu doar ca succesoare a unui soț defunct – și a încercat cu disperare să salveze și să mențină în viață un regat muribund în fața presiunii copleșitoare a Romei. Descendentă din cel puțin doi dintre prietenii lui Alexandru cel Mare, ea avea mai multă prestanță decât romanii cărora li se opunea. Fiind femeie, supraviețuirea ei dinastică a necesitat decizii personale care nu erau necesare în cazul bărbaților. Descrisă mereu ca fiind una dintre cele mai seducătoare figuri feminine, care îi ducea pe bărbați la pierzanie, ea a avut doar două relații cunoscute în 18 ani, ceea ce nu reprezintă deloc un semn de promiscuitate. Mai mult, aceste legături – cu cele mai importante două personalități romane ale perioadei – au demonstrat că alegerea partenerilor ei a

constituit o politică de stat atent elaborată, singura modalitate prin care putea asigura nașterea unor succesori care să fie demni de istoria remarcabilă a dinastiei sale.

Modelele Cleopatrei au fost puține, dar puternice. În primul rând, este vorba despre cea mai faimoasă dintre reginele egiptene, Hatșepsut (a domnit între 1479/3 și 1458/7 î.Cr.), care a urmat la conducerea Egiptului după moartea soțului ei, Tutmes II. Ea se vedea pe sine ca fiind cea care a eliberat Egiptul de anii de dominație a hicsșilor și a fost protectoarea unui program remarcabil de reconstrucție, încă foarte vizibil. De asemenea, a extins granițele statului egiptean: asemenea Cleopatrei, a fost preocupată în special de impunerea unei prezențe egiptene în Levant. O altă sursă de inspirație pentru Cleopatra a fost Artemisia, regină a Halicarnasului din 480 î.Cr. Deși se știu puține lucruri despre ea, aceasta rămâne în istorie pentru că și-a comandat propria flotă și a jucat un rol crucial (deși oarecum enigmatic) în bătălia de la Salamina, marele eveniment care a pus capăt războiului dintre statele grecești și Persia. Și, în sfârșit, a mai fost și prima regină ptolemeică importantă, Arsinoe II (cca 316–270 î.Cr.), fiica lui Ptolemeu I, care a definit caracteristicile regalității feminine în cadrul dinastiei. Deși nu a domnit niciodată de una singură, statutul ei în Egipt a fost egal cu cel al fratelui ei care i-a fost și soț, Ptolemeu II. Ea a instituit conceptul de căsătorie între frați și surori – un instrument dinastic esențial – în rândul dinastiei ptolemeice și a fost, de asemenea, căsătorită cu doi regi macedoneni. Ca și Cleopatra, și-a ales cu grijă partenerii pentru a-și consolida propriul statut.

Toate aceste trei regine au avut calități care au influențat-o pe Cleopatra VII. Au existat multe alte influențe, printre care cele ale lui Alexandru cel Mare, Mitridate VI cel Mare din Pont și ale strămoșilor ei de sex masculin din perioada ptolemeică, precum și ale femeilor energice din mitologia greacă, cum ar fi Penelopa, care, deși căsătorită, a condus singură un regat timp de douăzeci de ani. Chiar și

femeile romane de proveniență aristocratică care i-au fost rivale, precum Fulvia, Octavia și Livia, au constituit în ele însele modele, ceea ce a dus la o întrepătrundere între rolul reginei elenistice și cel al matroanei romane.

Deoarece nu există portrete reale ale Cleopatrei, cu excepția celor bidimensionale de pe monedele sale, se pot spune puține lucruri despre aspectul său fizic. Monedele arată un nas și o bărbie proeminente (o trăsătură de familie), cu o privire intensă și părul mereu strâns la spate într-un coc. Faptul că era mică de statură este menționat în mod explicit într-o sursă și, probabil, este sugerat în faimoasa poveste cu sacul.³ O notă a lui Plutarh este adesea citată în mod eronat pentru a sugera că nu era deosebit de frumoasă,⁴ dar de fapt acolo se spune că forța personalității sale depășea cu mult orice atracție fizică. Sursele sunt de acord că farmecul ei era deosebit, iar prezența îi era pe măsură, lucru încă vizibil chiar și cu câteva zile înainte de moartea ei.⁵ Ca o adevărată personalitate regală, era iscusită în echitație și vânatoare;⁶ de fapt, de mai multe ori a fost caracterizată în documentele egiptene ca fiind asemenea unui bărbat.

Cleopatra VII s-a născut la începutul anului 69 î.Cr. și a fost ultima din dinastia ptolemeică aflată la conducerea Egiptului timp de 250 de ani. Era a doua ca vârstă dintre cei cinci copii ai lui Ptolemeu XII – care se implicase din ce în ce mai mult în politica statului roman în devenire. Atunci când Ptolemeu XII a fugit la Roma în 58 î.Cr. pentru a scăpa de furia poporului său în fața condițiilor economice în declin și a sentimentului că era prea îndatorat romanilor, este posibil ca și Cleopatra să i se fi alăturat. El a venit pe tron trei ani mai târziu, cu un ajutor roman semnificativ, inclusiv prin eforturile tânărului ofițer de cavalerie Marc Antoniu. Fiica cea mare a lui Ptolemeu, Berenice IV, care preluase tronul în absența tatălui său, a fost executată atunci, ceea ce a plasat-o pe Cleopatra în linia de succesiune. Ptolemeu XII a murit în anul 51 î.Cr. și Cleopatra a devenit regină, dar împreună cu fratele ei mai mic, Ptolemeu XIII, întrucât

exista o opoziție generală semnificativă față de faptul că o femeie ar fi putut domni singură. De fapt, această opoziție s-a coagulat într-o facțiune, iar între frați a izbucnit un război civil. Acest război era încă în desfășurare atunci când Iuliu Cezar a sosit în 48 î.Cr. și a invocat pretexte legislative vechi pentru implicarea romană în politica egipteană.

Cezar și-a petrecut iarna dintre anii 48 și 47 î.Cr. punând capăt războiului – în care Ptolemeu XIII a căzut victimă – și a plecat în primăvară, după ce a lăsat-o pe Cleopatra să conducă singură regatul. În acea vară, ea a născut un fiu, pe care l-a numit Cezarion și despre care a afirmat că este al lui Cezar. Având domnia asigurată, aceasta s-a dedicat stabilizării regatului: datoriile tatălui ei, problemele economice și prezența romană iminentă au făcut ca misiunea ei să fie una dificilă, dar realizabilă. Pentru a-și afirma poziția pe scena politică romană în continuă schimbare, ea a călătorit la Roma în 46 î.Cr. și a primit recunoaștere oficială ca monarh aliat. O a doua călătorie, în 44 î.Cr., a avut loc chiar când Cezar a fost asasinat, drept pentru care a rămas la Roma timp de câteva săptămâni, într-o încercare nereușită de a obține recunoașterea oficială a fiului ei ca moștenitor al lui Cezar.

Pe măsură ce triumviratul roman format din Antoniu, Octavian (nepotul și moștenitorul lui Cezar) și Lepidus a încercat să se răzbune pe asasinii lui Cezar, Cleopatra a fost abordată de ambele tabere și s-a răzgândit, dar, în cele din urmă, și-a încercat norocul împotriva tiranilor și s-a coalizat cu cei care căutau răzbunare, ducându-și flota sub propria ei comandă în Grecia. După înfrângerea lui Brutus și a lui Cassius la Filipi, în 42 î.Cr., Antoniu a rămas la comanda forțelor din Orient. În anul următor a chemat-o pe Cleopatra la cartierul său general din Tars. Inițial, ea a refuzat să meargă, nerecunoscându-i autoritatea, dar, în cele din urmă, în cadrul unuia dintre cele mai faimoase evenimente din cariera sa, a navigat pe cursul râului Cidnos până în oraș. Antoniu știa foarte bine că, în acele vremuri

tulburi, Imperiul Ptolemeic al Cleopatrei era cea mai traianică speranță de stabilitate în Orient, deși el o susținea ca parte a unei coaliții formate din mai mulți monarhi aliați. Cu toate acestea, a acționat în mod constant pentru a restabili regatul Cleopatrei la cea mai mare întindere de până atunci a teritoriului ptolemeic și a început o politică de extindere a stăpânirii ei în Levant, Asia Mică și spre Marea Egee. De asemenea, a sosit în Egipt pentru o vacanță privată cu regina în iarna anilor 41–40 î.Cr. Când Antoniu s-a întors la Roma în primăvară, Cleopatra era din nou însărcinată, iar în curând a născut gemeni. Cu toate acestea, în Italia, el s-a căsătorit cu Octavia, sora omologului său triumvir Octavian, și probabil că astfel a luat sfârșit relația personală dintre Antoniu și Cleopatra.

Se cunosc puține lucruri despre activitățile Cleopatrei în următorii trei ani: probabil că s-a dedicat conducerii regatului și creșterii celor trei copii. În anul 37 î.Cr., Antoniu s-a întors în Orient pentru a pregăti o expediție împotriva parților, o necesitate de lungă durată a politicii externe romane. Nu după mult timp, el a chemat-o pe Cleopatra la cartierul său general din momentul respectiv, din Antiohia, și, în reorganizarea continuă a Orientului, i-a extins și mai mult teritoriul, în special în detrimentul unui alt rege aliat, Irod cel Mare, mai bine cunoscut de către moderni datorită relatării creștine despre nașterea Domnului. Însă toate teritoriile cedate Cleopatrei făcuseră parte, din punct de vedere istoric, din regatul ptolemeic, iar dărnicia lui Antoniu se încadra pe deplin în atribuțiile care îi reveneau în calitate de triumvir.

Expediția împotriva parților, finanțată în mare parte de Cleopatra, a pornit la drum în anul 36 î.Cr. Regina s-a întors acasă însărcinată din nou și a născut în curând al patrulea și ultimul copil. Expediția a fost un dezastru total, iar Antoniu a revenit pe coasta mediteraneeană și i-a cerut Cleopatrei să îi trimită bani și provizii. Simțindu-se total dezonorat, a crezut probabil că nu se poate întoarce la Roma